

Van Başkale Yahudilerinin kültürel geçmişi[‡]

Azat Çelik^{*†}, Fuat Levendoğlu[‡]

[†]Uzman Antropolog| Van-Türkiye

[‡]Dr. Öğr. Üyesi| Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Antropoloji Bölümü, Van-Türkiye

* Sorumlu Yazar / Corresponding Author:

Azat Çelik

Van/ Türkiye

E-posta/ E-mail: azadchelik@gmail.com

Alındı/Received: 12 Ekim/ October 2024

Kabul/Accepted: 13 Kasım / November 2024

Yayımlandı/Published: 31 Aralık / December 2024

Öz

Bu çalışma, uzun yıllar boyunca Van ilinin Başkale ilçesinde yaşayan ve 20. yüzyılın ikinci yarısı itibarıyla kalan son ailelerin de göç etmesiyle bölgede varlığı kalmayan Başkale Yahudileri hakkındadır. Çalışmada Yahudilerin bölgeye ne zaman, nereden ve hangi sebeplerden ötürü geldikleri, gelip yerleştikten sonra bölgedeki sosyo-kültürel yaşamlarının nasıl olduğu ve bölgeden tekrar göç etme sebepleri araştırılmıştır. Tarihi kaynaklara ve mülakat sonucu edindiğimiz bilgilere göre; Van-Başkale Yahudilerinin bölgeye zorunlu nedenlerle göçle gelip, bölgede uzunca bir süre yaşam sürdürdükten sonra gönüllü ve çeşitli sebepler doğrultusunda yine başka coğrafyalara peyderpey göç ettikleri bilinmektedir. Sınırlı sayıdaki literatür bilgisine göre; Yahudiler bölgede Türkler, Kürtler, Ermeniler ve Yezidiler ile uzun yıllar birlikte yaşayarak, kültürel alışverişlerin gerçekleşmesinde de rol oynamışlardır. Yine; bölgede yaşadıkları süre boyunca Yahudilerin dil olarak Aramiceyi kullandıkları; bunun yanında Kürtçe ve Türkçe de konuşabildikleri bilinmektedir. Bölgenin kerpiç mimariye dayalı barınak ve kapalı mekân mimarisi, Yahudiler de dâhil dönemin tüm etnik grupları için ortak özellik oluşturmaktadır. Bölge bakımından bir başka ortak özellik de geniş aile yapısıdır. Bölge Yahudilerinde de geniş aile şekli ve büyüklere saygı, etnik grupların benzer kültürünü oluşturmaktadır. Dolayısıyla aile içi otorite, rol ve sorumluluklar da söz konusu kültürel yapıya göre belirlenmiştir. Buna göre; coğrafi bölgenin benzeşen kültürel yapısına dayalı olarak, Van Başkale Yahudilerinin gelenek-görenek, inanış ve ritüelleri de yine bölgenin diğer kültürel grupları ile benzerlikler barındırır. Sonuç olarak, kendilerini *Nash Didan* olarak tanımlayan Van-Başkale Yahudilerinin, bu bölgeye Mezopotamya, Irak ve İran üzerinden geldikleri, Başkale'de ise en erken verilere göre en az 200 yıllık süreç içinde sosyal, kültürel, dini ve ekonomik yaşam inşa ettikleri anlaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Van-Başkale, Başkale Yahudileri, Aramice, İbranice, göç, sürgün, Arami Mutfağı

Giriş

Günümüze gelinceye dek tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapan Van şehir tarihinin, yapılan arkeolojik kazılar neticesinde Kalkolitik Çağ'a kadar tarihlendiği görülmektedir (Sevin vd., 1999). M.Ö. 2000 yılından itibaren bölgede Hurri egemenliği görülmüştür. M.Ö. IX-VI. yüzyıllarında kendilerini Biainili olarak tanımlayan, Asur kaynaklarında ise Urartu olarak bahsedilen ve genel kanıya göre dağıntık kavimlerin birleşerek kurdukları Urartu devleti tarih sahnesine çıkmıştır. Merkezi Tuşpa olarak kurulan

Cultural background of Van Başkale Jews Abstract

This study is about the Başkale Jews, who lived in the Başkale district of Van province for many years and had no presence in the region as of the second half of the 20th century with the migration of the last remaining families. According to historical sources and the information we obtained as a result of the interview; It is known that the Jews of Van-Baskale came to the region for compulsory reasons and after living in the region for a long time, they gradually migrated to other geographies for various reasons. During their time in the region, the Jews used Aramaic as their language; however, it is known that they can also speak Kurdish and Turkish. The shelter and indoor architecture of the region based on mud-brick architecture and the large family structure are common features for all ethnic groups of the period, including the Jews. Accordingly; Based on the similar cultural structure of the geographical region, the traditions, beliefs and rituals of the Jews of Van Baskale also have similarities with other cultural groups of the region. As a result, it has been understood that the Jews of Van-Baskale, who define themselves as *Nash Didan*, came to this region through Mesopotamia, Iraq and Iran, and that they built a social, cultural, religious and economic life in Başkale for at least 200 years, according to the earliest data.

Key Words: Van-Başkale, Baskale jews, Aramaic, Hebrew, migration, exile, Aramaic cuisine

Urartu devleti yaklaşık iki yüz yıl bölgede hüküm sürmüş ve kalıcı bir etki bırakmıştır (Salvini, 2006, s.9). Urartu devletinin yıkılışından sonra bölgeyi sırayla Medler ve Persler yönetmiştir.

M.Ö. 66 yılında Roma'nın eline geçen Van bölgesi, M.S. 200 yılına dek Part ve Bizans çekişmelerine sahne olmuştur (Kılıç, 2012). M.S. VII. yüzyıla kadar Sasaniler bölgede hâkim unsur olmuştur. 638 senesinde İslam ordularının gelmesiyle bölge İslamiyet ile tanışmıştır (Paşa, 2015, s.41). Vasburagan Kralı Senekerim'in bölgeyi 1021 yılında Bizans'a devretmesiyle yönetim Bizans'a geçmiştir (Hovannisian, 2016, s.33-39). 1018

[†]Bu makale, Van Yüzcüncü Yıl Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antropoloji Ana Bilim Dalı'nda Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Fuat Levendoğlu'nun danışmanlığında savunulmuş "Kültürel Yaşanmışlıklar Bakımından Van-Başkale Yahudileri" başlıklı yüksek lisans tezinden üretilmiştir.

[‡]This article is produced from the dissertation titled "The Jews of Van-Baskale in terms of cultural experiences" supervised by Associate Professor M. Fuat Levendoğlu at Van Yüzcüncü Yıl University, Graduate School of Social Sciences, Anthropology Department.

Atf için/ Cite as:

Çelik, A., ve Levendoğlu, F. (2024). Van Başkale Yahudilerinin kültürel geçmişi, *Antropoloji* (49), 7-20.

<https://doi.org/10.33613/antropolojidergisi.1565743>

yılından itibaren Selçuklu Türkleri akınlara başlamış, 1071 yılında Türklerin Anadolu ve bölgedeki hâkimiyeti tam olarak sağlanmıştır.

XIV. yüzyılın son çeyreği itibariyle bölgede sırasıyla Karakoyunlular ve Akkoyunlular hâkimiyet göstermiştir. 1507 senesinde kurulan Safevi Devletinin bölgede hâkim güç olma girişimleri 1514 Çaldıran Savaşı'nda Şah İsmail'in Yavuz Sultan Selim'e mağlup olmasıyla engellenmiştir. Galibiyete rağmen Van'ın fethi 1548 yılında Kanuni Sultan Süleyman döneminde tamamlanmış, 1555'te İran ile yapılan Amasya Antlaşmasıyla resmîyet kazanmıştır (Uzunçarşılı, 2016, s.361). Cumhuriyetin ilanına kadar Osmanlı Devleti'nin yönetiminde kalan Van, tarih boyunca önemli bir sınır şehri olmaya devam etmiştir.

Geçmişten bugüne çeşitli halkların/etnik grupların yaşadığı bölgenin demografik yapısı, yıllar içinde değişime uğramıştır. Özellikle yakın geçmişten bugüne ve tarihsel kayıtlarda yer alan toplumsal gruplara baktığımızda; bölgede Türkmen, Kürt, Ermeni, Yahudi, Yezidi, Arap, Çerkez, Kırgız gibi birçok etnik grubun varlığını görmekteyiz. Bugün için ise bu gruplardan bazılarının bölgeden başka coğrafyalara göç ettiğini bilmekteyiz.

Bu toplumsal gruplardan birisi de, günümüzde bölgede varlığı bulunmayan Yahudilerdir. Yahudilerin başta Asur ve Babil kaynaklı sürgünler ile savaşlar neticesinde esaret altına alınmalarıyla dünyanın çeşitli yerlerine dağılarak yaygın bir diaspora durumu yaşadıkları bilinmektedir. Başkale Yahudilerinin de bu diaspora cemaatlerinden biri olduğu iddia edilmektedir. Başkale Yahudilerinin kökenlerine ve Van bölgesindeki iskânına dair yeteri kadar çalışma yapılmamasından dolayı konu hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır. Söz konusu Yahudi topluluğunun, Asur ve Babil sürgünleriyle Mezopotamya ve Irak topraklarına geldikleri ve buralardan da farklı yerlere yayılım gösterdikleri bilinmektedir. Buna ek olarak M.Ö. 1. yy.'da Ermeni kral Tigranes'in savaş esiri olarak getirttiği Yahudileri Van'a yerleştirdiğini tarih disiplininin öğrenmekteyiz. Mevcut çalışmamızda tarihi kaynaklar doğrultusunda oldukça eskiye dayanan Van bölgesindeki Yahudi varlığının bölgedeki sosyo-kültürel izlerinin kapsamlı ve detaylı tespiti amaçlanmıştır. Ayrıca Başkale Yahudilerinin bölgedeki sosyo-kültürel faaliyetleri; dili, aile yapısı, geçiş ritüelleri, giyim-kuşamları, yemekleri, dini yaşamları, eğitim-öğretim faaliyetleri, ticari ilişkileri, çocuk oyunları ve toplumsal ilişkileri detaylıca ele alınmıştır.

Gereç ve Yöntem

Yazılı kaynakların yetersizliği sebebiyle, Başkale Yahudilerinin sosyo-kültürel yaşamlarına dair yüzeysel çalışmalar dışında literatürde detaylı bilgi

bulunmamaktadır. Bu çalışma, ilgili toplumsal grubun bölgedeki geçmişi ve sosyo-kültürel yaşamına yönelik literatürdeki sınırlı bilgiye katkı sağlamak amacı taşımaktadır. İlgili alan araştırması ve mülakatlar için gerekli olan etik kurul onayı alınmış olup, sonrasında çalışmaya başlanmıştır¹. Yerli ve yabancı kaynaklar ile Osmanlı ve Cumhurbaşkanlığı arşivleri incelenmiştir. Alan araştırması yapılarak Yahudilerle dolaylı/doğrudan etkileşimde bulunularak katılımcılarla yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Başkale'den göç ettiği bilinen son Yahudi ailelere kartopu yöntemiyle ulaşılarak mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Mülakat soruları, mülakat tekniğine uygun olarak ve uzman görüşü dikkate alınarak açık uçlu sorular olarak hazırlanmıştır. Bu sorular vasıtasıyla katılımcıların konu hakkındaki hatıraları, bilgi ve düşünceleri herhangi bir yönlendirme olmadan cevaplandırıldı. 7 tanesi Başkale Yahudisi olmak üzere toplam 30 kişiyle görüşmeler gerçekleştirilmiştir. Katılımcılardan elde edilen bilgilerin kullanılması konusunda hassasiyet gösterilmiş ve izinler dâhilinde ses kayıtları alınmıştır. Mülakatların yanında önemli görülen ayrıntılı bilgiler alan notu şeklinde kaydedilmiştir. Alan çalışmasında nitel araştırma yöntem ve tekniklerinden sözlü tarih ve çevrimiçi kanallar vasıtasıyla gerçekleştirilen etnografik araştırma yöntemi olan netnografi yöntemi kullanılmış olup yorumlayıcı ve betimsel içerik analizleri uygulanmıştır.

Van şehrinde Yahudi yerleşiminin kısa tarihçesi

Yahudiliğin bölgedeki ilk izleri, Tevrat'ın İkinci Krallar (17:6) bölümünde yer alan Asur sürgününe ilişkindir. Buna göre M.Ö. 8-7. yüzyıllarda Asur kralı tarafından ele geçirilen İsrail topraklarındaki İsrail halkı Halah, Gozan ve Med kentlerine sürülmüştür. II. Sargon'un Khorsabad yazıtında Samiriye'den (İsrail toprakları) sürülenlerin sayısı 27.290 kişi olarak belirtilmiştir (akt. Arçın, 2016). *Kutsal Kitap Yorumu* adlı eserinde William MacDonald (2004, s.467) bahsi geçen bu şehirlerin Med ülkesi ve Mezopotamya olduğu bilgisini verir. Asur sürgününden yaklaşık 150 yıl sonra Yahudiler Babil Sürgünü ile Babil topraklarına sürülür. Babil Sürgünü daha sonra Pers hakimiyetine geçen Babil topraklarının yeni kralı Kyros'un, Yahudilere dönüş izni vermesine kadar devam etmiştir. Dönüş iznine rağmen Yahudilerin bir kısmı Pers topraklarında yaşamaya devam etmiş böylece Mezopotamya'da ilk diaspora cemaati oluşmuştur (Besalel, 2001, s.91).

Van şehrindeki Yahudi tarihine ilişkin diğer bir bilgi, V. yüzyıl Ortaçağ Ermeni tarihçisi Khorenli Mosa'nın (1869) *Ermenistan Tarihi* isimli eserinde yer alan M.Ö.

¹Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal ve Beşeri Bilimler Yayın Etik Kurul Başkanlığı'nın 16.10.2023 toplantı tarihli, 2023/25 oturum sayılı, 2023/25-03 karar numaralı etik kurul onayı alınmıştır.

1. Yüzyılda Ermeni kral Tigranes'in düzenlediği bir sefer hakkındadır. Buna göre; Ermeni Kral Tigranes ile Pers Kralı Ardasches, Suriye ve Yahudiye bölgelerine sefer düzenlemek için ittifak yapmış, iki krallığın birleşen ordusunu komuta etmesi için de Rechdouni² kantonunun lideri Parzaphranes'i seçmişlerdir (Langlois, 1869). Komutan Parzaphranes sefer sonunda Suriye ve Yahudiye bölgelerini işgal ederek Marissa³ şehrini ele geçirir. Parzaphranes, aralarında Yahudi başrahibi Hyrcanus'un da bulunduğu tutsakları Tigranes'in huzuruna çıkarır. Tigranes, Marissa'nın Yahudi tutsaklarının Semiramis (Van) kasabasına yerleştirilmesini emreder (Khorene, 1869) Yahudiler Van'da bu tarihten M. S. IV. yüzyılda gerçekleşen pers işgaline kadar refah içinde yaşamışlardır (Lynch, 1901, s.77).

IV. yüzyıla gelindiğinde Van bölgesinde çok sayıda Yahudi yaşamaktaydı (Texier, 1852). Bizanslı tarihçi Faustus'a göre; Sasanilerin, Ermenistan'a düzenlediği saldırılar sonucu sadece Van şehrinden 18 bin Yahudi aile esir alınmıştır. Tigranes tarafından Van'a yerleştirilen Yahudilerin torunları olan bu aileler, Sasani Kralı Şapur'un huzuruna çıkarıldıktan sonra Aşoreştan ve Xuzhastan'a⁴ yerleştirilmişlerdir (Buzand's, 1985, s.55). Bu konu hakkında Khorenli Mosa (1869, s.35), Şapur saldırıları sonucu esaret altına alınan Yahudilerin İsfahan şehrine yerleştirildiğini aktarmaktadır. Faustus ve Khorenli Mosa'nın verilerine dayanarak dönem itibariyle Van'daki Yahudi sayısının -her hanenin beş kişiden oluştuğu varsayıldığında- 90 bin kişi olduğu sonucuna ulaşmaktayız. Van Yahudi topluluğu M.S. 8.yüzyılın sonlarına doğru Van, Başkale, Hakkari, Salmas ve Urmiye bölgelerine yerleşmiş, asırlar boyunca Urmiye gölü etrafında yaşadıkları için kendilerini Urmiyeli olarak isimlendirmişlerdir (Özel ve Kasuto, 2016, s.244).

Başkale Yahudisi olan R. G. ile yaptığımız görüşmede atalarının Başkale'ye nereden geldikleri sorusu sorulmuş, kendisi bu soruya "Mezopotamya ve Irak üzerinden oraya (Baskale) gidiyoruz. Önce Hakkari'ye geliniyor. Oradan Başkale'ye geçiliyor. Esasında merkez Hakkari, eski ismi Gever'dir" (R.G., kişisel iletişim, 11 Mayıs 2023) şeklinde cevap vermiştir. Gerek araştırma alanında yaptığımız görüşmelerde gerekse internet ve telefon bağlantıları ile ulaştığımız kökeni Başkale'ye

dayanan Yahudiler ile kurduğumuz irtibatlarda bölge Yahudilerine dair daha önceki tarihsel dönemlere ait detaylı bilgi ve bulgulara ulaşamadık. Elde edilen bilgiler çoğunlukla 19. ve 20. yüzyıla aittir. R. G. 'nin aktardığı bilgiler yazılı tarih ile de örtüşmekte olup, diğer katılımcıların verdiği bilgiler ışığında Van ve Başkale Yahudilerinin İran-Urmiye, Hakkari-Çukurca ve Hakkari-Şemdinli'den gelmiş olduklarına yöneliktir.

Tarihsel süreçte Van'da Yahudi nüfusu

Van ve Başkale Yahudileri hakkında sınırlı sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu durum geçmişe yönelik Van'daki Yahudi nüfusunun incelenmesini zorlaştırmaktadır. Nüfusa ilişkin elde ettiğimiz veriler; literatürdeki çalışmalar, yabancı diplomatların Van raporları, seyyahların notları ve arşiv kayıtlarında yer almaktadır. Kaynakların sınırlı olması sebebiyle bölge Yahudilerinin sadece 19. ve 20. yüzyıl arasındaki nüfus bilgilerine ulaşabilmekteyiz. Osmanlı yönetimine geçtikten sonra Van eyaletinin idari taksimatı, bir sınır şehri olması dolayısıyla yaşanan siyasal mücadelelere bağlı olarak sürekli değişmiştir. Dolayısıyla Van ve Başkale Yahudilerinin nüfus verileri idari taksimattaki değişimler göz önünde bulundurularak incelenmelidir. Nüfusa dair en erken verilere 1832 yılında, seyyah Rabbi David D'Beth Hillel'in *The Travels of Rabbi David D'Beth Hillel from Jerusalem Through Arabia, Koordistan, Part of Persia and India to Madras* adlı kitabından ulaşmaktayız. Buna göre "Bacallan" adıyla söz ettiği Başkale'ye gelen seyyah, burada; "2000 Müslüman, 100 Amolokite ve 20 İsraili ailenin" varlığından söz etmektedir (Hillel, 1832, s.79-80).

Frederick Millingen (1870, s.155) 1870 yılında Van nüfusunu; Kürtler, Türkler, Ermeniler ve Yezidilerden oluşan toplam 400.000 kişi olarak hesaplamış, dönem itibariyle Van'a bağlı olan Hakkâri'de 2000 Yahudi'nin yaşadığını belirtmiştir. 1888/89 yılında İran Dışişleri Bakanlığı'nda görevli Musa Han Tabatabayi'nin Van hakkında yazdığı "Zubdetü'l- Vekai Tarih û coğrafya-i Van" adlı eserinde Yahudi nüfusuna ilişkin bilgiler bulunmaktadır. Buna göre Van sancağına bağlı Gevaş kazasında 251, Hakkâri sancağına bağlı Albak (Baskale) kazasında 7466 ve Gever kazasında 473 olmak üzere toplam 7929 kişilik Yahudi nüfusu bulunmaktadır (akt. Bingöl, 2018, s.166-168).

Osmanlı arşivlerinde yer alan 1890 yılına ait nüfus istatistiklerinde Van vilayetindeki Müslüman, Ermeni, Nasturi, Katolik ve Yahudilerin toplam sayısı 418.494 kişi olup 2900 kişilik Yahudi nüfusu bulunmaktadır⁵. 1890 yılında Duyûn-ı Umumiye tarafından müfettiş sıfatıyla Anadolu'da bulunan Fransız oryantalist Vital

² Rechdouni; dönem itibariyle Rechdouni Gölü adıyla da bilinen Van Gölü'nün, güneyinde yer alan Vashburan şehrinde bulunan kanton bölge. Kanton başkanının prens unvanı aldığı ve Ahtamar adasının Rechdouni sınırları içinde olduğu belirtilmektedir (Khorene, 1869).

³ Marissa antik şehri Yahudiye toprakları içinde Filistin'in güneyinde yer almaktadır. Sandahannah ismiyle de bilinen şehir M.Ö. 40 yılında Part saldırıları sonucu tamamen yok edilmiştir (Negev ve Gibson, 2001, s.315).

⁴ Sırasıyla Sasani eyaleti ile İran topraklarında yer alan şehir (Widengren, tarih bilinmiyor).

⁵ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. (BOA). Y. PRK. AZN. 4/16. (29-05-1307/1890).

Cuinet'in (1891) verilerine göre ise Van'da yaşayan Yahudi nüfusu 5000 kişi olup, Van vilayeti 430.000 kişilik nüfusa sahiptir (Cuinet, 1891, s.636). Galante (1985, s.293), Alliance Israelite Universelle (A.I.U.) 1904 yılına ait istatistiklerinde Van vilayetine bağlı Çatak'ta 80 ve Erciş'te 60 kişilik Yahudi nüfusun bulunduğunu aktarır. A.I.U. istatistikleri dışında Çatak ve Erciş'teki topluluklar hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Hakkari sancağında bulunan Albak (Başkale), Şemdinli ve Gever'deki Yahudi nüfusuna ilişkin bilgiler ise Van nüfus dairesinin 1896 yılındaki istatistiklerinde yer almaktadır. Buna göre Van sancağının nüfusu; 25.688 hanede 1147 Nasturi (K: 544, E:603), 64.178 Ermeni (K:28.278, E:35900) ve 83.253 İslam (K:36.168, E:48.085) olmak üzere toplam 148.578 (K:64.990, E:83.588) kişiden oluşmaktadır. Hakkari sancağı ise 19.505 hanede 8503 Nasturi (K:3399, E:5104), 6738 Ermeni (K:3363, E:3375), 64.370 İslam (K:28.579, E:35.791) ve 1423 Yahudi (K:655, E:768)'den oluşmaktadır⁶. Bu istatistiğe göre Vital Cuinat'ın verilerinin aksine Van sancağında herhangi bir Yahudi nüfusu bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Van Yahudileri çoğunlukla kırsal ve ücra bölgelerde yaşıyorlardı (McCarthy vd., 2006, s.17). Bu nedenle sayıları resmi kayıtlarda ya eksik belirtilmekte ya da hiç belirtilmemektedir. Kemal Karpat (2010, s.354) 1906/7 nüfus istatistiklerinde Van Yahudi nüfusuna dair bir bilgi vermezken, Justin McCarthy (1983, s.110-111). 1912 yılında Van Yahudi nüfusunun 1798 olduğundan söz etmektedir. 1914 yılı Kemal Karpat'ın (2010, s.382-397) Osmanlı nüfusu Van verileri incelendiğinde, Başkale, Şemdinli ve Gever'deki Yahudi nüfusunun 1383 kişi olduğu görülmektedir.

Cumhuriyetin ilanından sonra Türkiye'deki ilk nüfus sayımı 28 Ekim 1927 tarihinde yapılmıştır. Bu ve daha sonra -1935 yılı haricinde- yapılacak sayımlarda Van ve Hakkâri ayrı vilayetler olarak sayılmıştır. 1927 sayımında Hakkâri vilayetinde 43 Yahudi varken Van'da 129 Yahudi tespit edilmiştir⁷. 1935 yılı nüfus sayımında Hakkâri Van'a bağlı olarak sayılmıştır. Bu sayıma göre Van'da 208 Yahudi⁸, 1945 yılında yapılan sayımda Hakkâri'de 34, Van'da 132⁹, 1955 yılı nüfus sayımında

Hakkâri'de 2, Van'da 76¹⁰, 1960 yılı genel sayımında Hakkâri'de 1, Van'da 9¹¹ ve 1965 yılı sayımında Hakkâri'de Yahudi nüfus kalmamışken, Van'da bu sayı 91 kişi olarak tespit edilmiştir¹².

İstatistiklerden görüleceği üzere ve araştırma alanından elde edilen bilgilere göre Hakkâri'deki Yahudi nüfusunun gittikçe azalarak 1965 itibarıyla son bulunduğu anlaşılmaktadır. Bir grup katılımcı ifadesine göre de Van'daki Yahudiler zamanla göç etmiş, 1969 yılı itibarıyla Van'dan tamamen ayrılmışlardır. Başkale Yahudisi B.G ile gerçekleştirdiğimiz görüşmede kendisine nüfus hakkında sorduğumuz soruya "*hatırladığım kadarıyla 50-60 aileydik ama daha öncesinde 200-300 haneymişiz*" (B.G., kişisel iletişim, 20 Mayıs 2023) yanıtı alınmıştır. Aynı soruya cevaben R.G. ise "*Van'da bir hane tek vardı, Başkale'de ise 40-50 hane vardı. Her aileyi beş altı kişiden hesaplırsak 200-300 kişi yapar. Biz yedi kardeşiz mesela anne ve babayla dokuz yapar*" (R.G., kişisel iletişim, 11 Mayıs 2023) cevabını vermiştir. Dönemin Başkale Nüfus müdürü C. ile yaptığımız görüşmede sorulan soruya "*bildiğim kadarıyla 20-30 kadar hane vardı*" (C., kişisel iletişim, 9 Ağustos 2023) cevabı alınmıştır. Başkale'den ayrıldıklarında 10-15 yaşlarında olan katılımcıların verdikleri sayılara bakılınca 1950-1965 yılları arasında ortalama 50 hanenin varlığından söz edebiliriz. Nüfus istatistikleriyle karşılaştırınca 1965 yılına kadar yaşanan göçün hızlı bir şekilde gerçekleştiği sonucuna ulaşmaktayız. Elde ettiğimiz bilgilere göre; 1969 yılında bölgedeki son Yahudi ailenin de göç etmesiyle Van'da Yahudi nüfusunun kalmadığı anlaşılmaktadır. Nesi Altaras'a (2023) göre bölgede Yahudi nüfusun kalmamasının sebebi, Birinci Dünya Savaşı beraberinde yaşanan kaotik olaylarla ilişkilidir (Altaras, 2023).

Dil

Vital Cuinet (1891) Van ve Başkale Yahudilerinin, Yahudi alfabesiyle yazılan Syro-Kaldanik diyalekti ile konuştuklarını (Cuinet, 1891, s.657) Bazil Nikitin ise bu Yahudi topluluklarının doğu Aram diyalekti ile yani Asur-Kalde Hristiyanlarının konuştukları diyalekt ile konuştuklarını aktarır (Nikitin, 1991, s.392). Bölge Yahudilerinden R.G. ile gerçekleştirdiğimiz görüşmede de konuşma dilini: "*Konuştuğumuz dil aslında Targumca'dır*¹³. *Ama Nash Didan diyorlar. Bizimkiler kendi aralarında bizim dil, bizim insanımız diyorlar. Bu dil*

⁶ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. (BOA). Y. EE. 132/13, (26-04-1314/1896).

⁷ Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü, 28 Teşrin-i evvel (Ekim) 1927 Umumi Nüfus Tahriri, Fasikül 1, Ankara, 1929, s. 217/226.

⁸ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü, 20 İlkteşrin (Ekim) 1935 Genel Nüfus Sayımı, Cilt:60, Neşriyat No:75, Ankara, 1937, s.193.

⁹ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, Cilt:65, No:286, Ankara, 1950, s. 168/170.

¹⁰ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, 23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı, Cilt:67, No:339, İstanbul, 1961, s. 114/115.

¹¹ Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 13 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı, No:452, Ankara, 1964.

¹² Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, 24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, No:568, Ankara, 1969.

¹³ Targum; Yahudi kutsal kitabı Tanah'ın Aramice çevirisi.

alfabesiz nesilden nesile geçiyor” (R.G., kişisel iletişim, 11 Mayıs 2023) şeklinde ifade etmiştir.

İlk yazılı örnekleri M.Ö. IX-VIII. yüzyıllara tarihlenen ve Sami dillerinin kuzeydeki kolunu oluşturan Aramice; II. Sargon’un Aram krallıklarını yıkmasıyla Suriye ve Mezopotamya’da yayılmaya başlamıştır. Aram krallıklarının yıkılmasına rağmen Aramicenin bu kadar geniş alana yayılmasının nedenlerinin; özellikle Aramca bilenlerin yaşadığı sürgünler ve dilin çivi yazısına nazaran daha basit olmasından kaynaklandığı öne sürülmektedir (Büyük Larousse, 1986). M.S. VII. yüzyıldan itibaren Arapların bu topraklarda hâkim güç olması ve Arapçanın yayılmasıyla önemini yitiren Aramice bu tarihe kadar Orta Doğu’nun ortak diliydi (Kalin, 2014). Van ve Başkale Yahudilerinin konuştuğu dil, bugün halen varlığını sürdüren Aramicenin, Doğu kolundan türediği düşünülen Neo-Aramice lehçelerinden biridir (Coghill, 1999). Kuzey Doğu Neo-Aramicesi, Kuzey Irak ve çevresinde yaşayan Yahudi ve Hristiyan topluluklar tarafından konuşulan ve oldukça çeşitlilik arz eden bir lehçe grubudur (Coghill, 2014). Urmiye, Salmas Başkale ve Gever’de bulunan Yahudi toplulukları da bu lehçe grubundan olup lehçeleri birbirleriyle yakından ilişkilidir (Khan, 2019, s.191). Bu lehçe, konuşmacıları tarafından *Lissanit Targum* olarak adlandırılır (Garbell, 1965, s.13).

Günlük hayatta dil kullanımı üzerine alandaki katılımcıya sorduğumuz soruya istinaden R.G.: “*Günlük hayatta tamamen Lishan Didan’ı konuşurduk. Bizim Dilimiz demektir. Nash Didan ise Bizim İnsanımız anlamına gelir. Hatta Müslüman komşularımızın yüzde yetmiş de bu dili bilirdi. Hediye teyzemiz vardı bizden daha iyi konuşurdu. Bizim büyüklerimiz tamamen Kürtçe, Türkçe ve Lishan Didan konuşurlardı. Cabil dediklerimiz üç dil bilirdi. Lishan Didan İbranice’nin başlangıcıdır, Targumca İbranicenin özüdür aslında. Zamanla bu dilin kaybolacağını düşünüyorum*” (R.G., kişisel iletişim, 11 Mayıs 2023) yanıtını vermiştir. Dolayısıyla katılımcılardan ve literatürden edindiğimiz bilgilerin örtüştüğü görülmektedir. Katılımcıların aktardıklarından yola çıkarak Nash Didan’ın hem İ.K.’nın belirttiği gibi, “*çocuklar anlamasın diye bu lisanı konuşurlardı*” (İ.K., kişisel iletişim, 10 Ağustos 2023) şeklinde gizli dil işlevinde kullanıldığı, hem de kaybolmaya yüz tutmuş tehlike altında bir dil olduğu anlaşılmaktadır.

Aile yapısı

Başkale Yahudilerinin aile yapısı hakkında alanda gerçekleşen görüşmelerde elde edilen bilgiler, bu ailelerin tıpkı bölgedeki diğer etnik gruplarda olduğu gibi kalabalık ve geniş ailelerden oluştuğu yönündedir. Yahudi aile yapısı hakkında yaptığımız görüşmelerde sorduğumuz soruya istinaden B.G.: “*Bizde kuma olayı*

yoktu. Ancak rahmetli olmuşsa evlenilirdi. Bir evde dede, çocuklar, torunlar bir arada yaşardı. Büyüklere kabani derdik, baş tacımızdır onlar. Hep bir aradaydık. Kimse evden ayrılma lafını bilmezdi” (B.G., kişisel iletişim, 20 Mayıs 2023) şeklinde cevap vermiştir. Bu cevaptan hareketle Başkale Yahudi toplumunda tek eşliliğin hâkim olduğunu söyleyebiliriz. Aynı soruyu R.G.: “*Hanelerde anne baba ve yaşlılar kalırdı. İnsanlar aileleriyle var*” (R.G., kişisel iletişim, 11 Mayıs 2023) diyerek cevaplamıştır. Her iki katılımcının aktardıklarından hareketle Başkale Yahudi topluluğu için geniş ailenin önemli olduğunu söyleyebiliriz. Ailesi Van’da yaşayan İ.K., yaptığımız görüşmede: “*Babamızın önünde konuşamazdık*” (İ.K., kişisel iletişim, 10 Ağustos 2023) şeklinde bölgenin ortak göreneğini dile getirmiştir. Alınan cevapla aile içinde iktidarın babada olduğu anlaşılmaktadır. Bu ataerkil yapı bölgede halen devam etmektedir. Baba, hane içinde baskın otorite unsurudur.

Doğum ve sünnet

İnsan yaşamında önemli ve evrensel evreler vardır. Ölümle sonuçlanan insanın hayat serüveni bu evrelerin ilki olan doğum ile başlar. Doğum toplumlarca sevinçle karşılanan bir süreçtir. Doğumun ardından kültürden kültüre değişen ve yeni doğan çocuğu korumaya/kutsamaya yönelik bir dizi uygulamanın yapıldığı bilinmektedir. Bunlardan biri de araştırma alanındaki katılımcılardan R.G.’nin kendi yaşamına ilişkindir. R.G. kendi doğumunun ardından yapılan uygulamadan şöyle bahsetmektedir: “*Benden önce iki kardeşim rahmetli olmuş. Ben yaşayayım diye beni kurdun ağzından geçirmişler. Ölmüş kurdun ağzını suya koyuyorlar böylece kurdun ağzı açılıyor. Beni de oradan geçirmişler ve kurdun ağzından geçen anlamına gelen ‘Girgo’ lakabını vermişler. Bu uygulama o bölgeye has bir gelenektir*” (R.G., kişisel iletişim, 11 Mayıs 2023). Anlaşılabacağı üzere dönem itibarıyla Başkale bölgesindeki bu uygulama çocuk ölümlerine karşı uygulanan bir gelenektir. Doğum hakkında B.G.: “*Bir iki Yahudi ebe bizi doğurttu. Yahudi, Müslüman herkese giderdi*” (B.G., kişisel iletişim, 20 Mayıs 2023) yanıtını vermiştir.

Yahudilikte, doğumun gerçekleştiği gün dâhil sekizinci günde erkek çocuk sünnet edilir. Yahudilik dininde sünnet, Tanrı ile İbrahim’in anlaşmasına dayanır. Kenan ülkesinin İbrahim’in soyuna verileceğine dair yapılan bu antlaşmanın tek şartı ise erkeklerin sekiz günlük iken sünnet edilmesidir (Kutsal Kitap-Yaratılış, 17/3-12). Yahudilikte *Brit-Mila* olarak bilinen bu ritüel bir “*sünnet antlaşması*” olup sünneti yapan kişi “*moel*” olarak adlandırılır (Besalel, 2021, s.592). Araştırma kapsamında L.G. doğum hakkında şunları aktarmıştır: “*Doğumları evlerde ebeler yapardı. Bu ebeler normal köy ebeleriydi, profesyonel değillerdi. Gerekli*

malzemeler hazırlandıktan sonra doğum yapılır, bebek yıkanır ve beze sarılır. Şayet çocuk erkek ise babaya müjdeli haber veren kişiye baba altın verirdi. Kız çocukları için ise 'şeşşe' adı verilen eğlence düzenlenirdi" (L.G., kişisel iletişim, 5 Şubat 2024). Kırıcı, Başkale isimli eserinde, Başkale'de, sünnet olacak çocuğun babası eş dosta kirvelik teklif eder. Bu teklif çoğunlukla kabul edilir. Geçmişte Hristiyanlar ve Yahudilerle de kirvelik ilişkileri kurulduğundan bahseder (2003, s.94). Sünnet hakkında B.G.: "Sünnet bizde sekizinci gün yapılır. Önceden sünneti habam yapardı. Son birkaç çocuğu Müslümanlar sünnet etti" (B.G., kişisel iletişim, 20 Mayıs 2023) cevabını vermiştir. Haham yaşlanınca çocukların sünnetsiz kalmaması için sünnetler Haham eşliğinde Müslüman sünnetçi tarafından gerçekleştirilirdi (Özel ve Kasuto, 2016, s.247).

Ergenlik/Erginlik dönemi

Erginlik bireyin artık çocukluktan yetişkinliğe adım attığı bir geçiştir (Akıncı, 2019, s. 326). Yahudilik dininde erginlik töreninin karşılığı Bar-Mitsva'dır. Bar Mitsva; "13 yaşındaki bir erkeğin, 10 Yahudi erkekten oluşan ve Minyan adı verilen ibadet topluluğuna kabul edilme törenidir" (Besalel, 2021, s.592). Bu tören, çocuğun artık dinin emir ve gerekliliklerini yerine getirmede sorumlu olacağı anlamına gelir. Başkale Yahudilerinde erginlik töreni hakkında yaptığımız görüşmede R.G.: "Erkek çocuk 13 yaşını bitirdiğinde erkeklığe geçiyor. Bizde cemaat 10 kişiden oluşur. Bu çocuk böylece cemaate katılabilir. Sinagoga gider duası yapılır erkeklığe geçmiş olur. Kız çocuklarında ise 12 yaş bitince olur. Başkale'de olmuyordu ama İstanbul'da özel bir tören gibi olmasa da kızlar için okuma yapıyoruz" (R.G., kişisel iletişim, 11 Mayıs 2023) demiştir.

Evlilik

Evlilik, dar anlamıyla aile kurmak üzere erkek ve kadının hukuk kurallarına uygun birlikteliği olarak tanımlanmaktadır (Büyük Larousse, 1986, s.3911). Başkale Yahudileri, eş seçimi, evlilik ve evlilik sonrası aşamalarını dönem itibariyle, "hane sayısı ve nüfus azdı. Dinimiz gereğince birbirimizden kız alıp veriyorduk. Birbirini seven gençler anneye durumu söyler, aile büyüğü kızını isterdi. Bizde kaçma kaçırma olayları olmazdı. Ama Müslümanlarda vardı. Çok nadir beşik kertmesi benzeri uygulamalar vardı. Kültürel etkileşimin sonucunda az da olsa vardı" (R.G., kişisel iletişim, 11 Mayıs 2023) şeklinde yorumlamaktadır. Aynı konudaki bir başka ifade de: "Görücü usulü evlilik vardı. Bu evliliklere ebeveynler hatta aile büyüklere karar verirdi" (L.G., kişisel iletişim, 5 Şubat 2024) şeklindedir. Anlaşılacağı üzere eş seçimi, evlenecek çiftlerin anlaşmasıyla ve nadiren de olsa kültürler arası etkileşimlerden dolayı beşik kertmesi gibi yöntemlerle de gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla; Başkale Yahudi toplumunda genellikle endogamik (iç evlilik) evlilikler

tercih edilmiştir.

"Eş seçiminden sonra isteme faslı başlardı. Aile büyüklere toplandı şekerle istemeye giderlerdi. Bizim zamanımızda çiçek götürmek yoktu. Tarih belirlenirdi. Düğünler iki gün sürerdi. Nişan olur takılar takılırdı. Bölgedeki Müslümanlardan bir farkımız yoktu. İki bayram arasında düğün olmaz. Cumartesi günü ise ibadet günüydü o gün dükkanları bile açmazdık" (B.G., kişisel iletişim, 20 Mayıs 2023). Alandaki görüşmelerden edindiğimiz bilgiler, kız isteme geleneğinin Müslümanlarda da bu şekilde gerçekleştirildiği yönündedir. Hatta günümüzde usulün bu şekilde devam ettiği bilinmekte ve halen iki bayram arasında düğün yapılmaması gerektiğine de vurgu yapılmaktadır. Kız isteme safhasını L.G.: "Kız istemeye erkek tarafı bir çuval şekerle giderdi. Gelin evi çay sofrası kurarak bu şekerleri dağıtırdı. Biz bu geleneğe uyan son çiftiz" (L.G., kişisel iletişim, 5 Şubat 2024) şeklinde dile getirmiştir.

Başlık parası ve isteme sonrası süreç üzerine gerçekleştirdiğimiz görüşmede R.G.: "Drahoma denir. Biz de parayı kız tarafı verir. Maksat kızın rahatıdır. Erkek bu parayla iş kursun, ayakta kalabilinler diye" (R.G., kişisel iletişim, 11 Mayıs 2023) şeklinde cevap vermiştir. Drahoma Yahudilikte oldukça eskiye dayanan bir gelenektir. Baba kızına çeyiz alması için bu parayı verirdi. Günümüzde tartışmalı da olsa uygulanmaya devam etmektedir (Besalel, 2001, s. 161). Araştırma sürecinde Y.G.'nin konuyla ilgili yorumu da: "Drahoma'yı kız tarafı erkek tarafına verirdi. Başkale'de bu uygulamanın olup olmadığını hatırlamıyorum. Dönem itibariyle 10 yaşındaydım" (Y.G., kişisel iletişim, 28 Mayıs 2023) şeklinde olmuştur. R.G. kız isteme sonrası sürecin: "İstemede söz kesilirdi. Kına gecesi meşhurdur. Esas düğün kemadır bizde. Ailece yapıyor, yiyip içip düğünün keyfini çıkarıyorsunuz. Düğün gecesi herkes daha resmidir. Düğünler sinagogda habam nikâhıyla olur. Damat sinagogda bekler gelini babası getirir. Ritüel gerçekleştirilir. Habam nikâhı kıydıktan sonra yüzüğü sağdan çıkarıp sola takar. 'Ketuba' diye bir anlaşma yapılır. Bu bir nevi resmi nikâh cüzdamıdır" (R.G., kişisel iletişim, 11 Mayıs 2023) şeklinde gerçekleştirildiğini aktarmıştır. Besalel (2001, s.161), kına geleneğinin genellikle Müslüman ülkelere has olduğunu söyler. Ketuba ise yüzük seremonisinin bitişinin ardından damat ve şahitler tarafından imzalanmış veya orada imzalanarak geline teslim edilen evlilik kontratıdır (Ünal, 2016, s.233). İçeriğinde boşanma durumunda uygulanacak esaslar, kadın hakları vb. yönlerden kadını güvence altına alan hususların bulunduğu anlaşmadır (Besalel, 2021, s.598).

Ölüm

Başkale Yahudi topluluğunda ölüm ve cenaze hakkında R.G.: "Ölülerimizi gasilhanede yıkardık. Bizde

ilk gün gömmek çok sevaptır. Başkale’de gece ölse sabah hemen gömerdik. Ama maalesef İstanbul’da bugün böyle olmuyor. Ölen kişi yıkanır ve kefenlenir ardından gömülürdü” (R.G., kişisel iletişim, 11 Mayıs 2023) bilgisini vermiştir. Bu ifadeden, dini vecibelerin dönem itibariyle Van’da rahatlıkla yerine getirilebildiği sonucuna ulaşmaktayız. Bir başka katılımcı ise *“yasların 4 hafta sürdüğünü, bunun ilk haftasının tam bir yas halinde geçtiği, geriye kalan 3 haftada ise hayatın normalleşmeye başladığını”* aktarmıştır (B.G., kişisel iletişim, 20 Mayıs 2023).

Toplumsal ilişkiler

Alan çalışmasında Yahudiler ile Müslümanların ilişkileri üzerine gerçekleştirilen görüşmelere göre, kimsenin kimseyi dışlamadığı, herkesin birbirine sevgi ve saygı çerçevesinde yaklaştığı, dini vecibelere karşılıklı saygıyla yaklaştığı, hoşgörüle bir arada yıllarca yaşadıkları sonucuna varılmıştır. Katılımcılardan R.G. toplumsal ilişkiler hakkında şunları aktarmıştır: *“İlişkilerimiz muhteşemdi. Kapılar kapanmaz kilit vurulmazdı. Bana göre tüm kasaba bir evdi”* (R.G., kişisel iletişim, 11 Mayıs 2023). Toplumun dolaylı olarak aile ile denk tutulduğu bu açıklama, Başkale’de toplumsal ilişkinin boyutunu gözler önüne sermektedir. L.G. ise toplumsal ilişkileri: *“Karşılıklı güvene dayalıymış. Örneğin Şabat günlerinde biz ateşe dokunmayız. Bunu bilen komşularımız gelir sobamızı yakarmış. Bizim bayramlarımız ve inancımızı bildikleri için ona göre davranırlarmış. Zamanla ortak yaşam oluşmuş çünkü uzun yıllar orada birlikte yaşamışlar. Ben Van’da doğmadım ama kökenlerim Van’a dayanır. Annem Başkale babam ise Van doğumlular. Ben yıllarca Van’ı merak ettim. Van’a gitmeye karar verdim. Bunu duyurunca 50 kişi de benimle gelmek istedi. Van’da ailemizi tanıyanlar bizi çok iyi ağırladılar. C.K. biz uçaktan inince hepimizi evinde ağırladı. Eski nüfus memurumuzmuş, orada tanıdım kendisini. Oradayken dini vecibeler yerine getirilirken, hiçbir gün kimse düşmanlık yapmamış”* (L.G., kişisel iletişim, 5 Şubat 2024) şeklinde yorumlamıştır.

Anlaşılabacağı üzere uzun yıllar bir arada yaşadıkları için ortak bir yaşam kültürü haline dönüşen bu ilişkiler, karşılıklı sevgi ve saygıyla sürdürülmüştür. Zaman zaman Yahudiler ile yerel güçler ve Müslümanlar arasında birtakım sorunlar yaşanmıştır. Karşılaşılan sorunlar idareye Hahambaşılığı aracılığıyla ya da ferdi müracaatlar yoluyla iletilmiştir. Bu hadiselerden biri, *“Müslümanlar ile yerel yönetimin Yahudilere kötü muamele yaptıkları üzerinedir. Şikâyet, Yahudilerin alacaklarını tahsil edememesi ve kendilerine işleyebilecekleri toprak verilmemesi hakkındadır. İdare kendine intikal eden bu şikâyeti araştırmış ve sorunları çözerek neticeye kavuşturmuştur.”*¹⁴

Teftiş için 1896 yılında Başkale’de bulunan Sadettin

Paşa burada yerel güçler ile Yahudiler’in yaşadığı birkaç çatışmadan söz etmektedir. Olay askerler için ihtiyaçtan dolayı kurulması gereken yeni bir hastane ile ilgilidir. Şehrin nüfuzlularından Şeyh Hamit Paşa, hastane olarak kullanılması için konağını yıllık 50 liraya kiraya vermeyi planlar. Bir Yahudi ise kira parası istemeden, Paşa’nın konağından büyük olan konağını verir. Yahudi’ye bilenen Paşa, Yahudi’nin ticaret yapmak için İran’a giden oğlunu rehin aldırır. Oğlu karşılığında Paşa’nın hastaneden alacağı bir yıllık kirayı ve kendi paylarına ise bir o kadar daha para isterler. Yahudi parayı verip oğlunu kurtarır (akt. Önal, 2003, s.125). Sadettin Paşa’nın hatıralarındaki bir başka hikâye de bir Yahudi’nin katırı Şeyh Hıfzullah tarafından çalınır. Yahudi katırını bulup geri istese de Şeyh Hıfzullah müjdesini almadan katırı vermeyeceğini söyler. Yahudi müjdesini getirip verir. Buna rağmen katırı geri alamaz. Şeyh Hamit Paşa’ya başvuran Yahudi bu kez de kendisine İran’dan semaver getirmesi karşılığında katırını geri alabileceğini sözünü alır. Yahudi semaveri getirir ama yine katırını alamaz. Bu defa mutasarrıfa başvurur. Şeyh Hıfzullah Mutasarrıfın yanında katırı çaldığını inkâr etmeyip *“zengin bir Yahudi’nin katırını almakla suçlu olmadık ya!”* diye cevap verir (akt. Önal, 2003, s.128).

Dini yaşam

Başkale’de dini yaşam hakkında B.G. *“bugün ne yapıyorsak Başkale’de daha iyisini yapardık”* şeklinde cevap vermiştir. Aynı konuyu R.G. *“dinen bizde şabat günü çalışılmaz dükkân açılmaz yanındakini çalıştıramazsın. O kadar bağılydık. Bugün İsrail’de bile olmayan uygulamaları Başkale’de yapardık”* (B.G., kişisel iletişim, 20 Mayıs 2023) diye yorumlamıştır. Anlaşılabacağı üzere Başkale’de dini yaşamın bugünün şartlarından daha iyi bir şekilde yerine getirildiği görülmektedir. Bu durum, teknolojik ilerlemenin ve kültürel etkileşimlerin yoğun bir şekilde yaşandığı günümüz dünyasında, küreselleşmenin de etkisiyle insanların din ve diğer geleneklerini yavaş yavaş terk etmeye başlamalarının bir sonucu olabilir.

Sinagog. Havra ismiyle de bilinen Yahudi ibadethanelerine verilen isimdir. (Besalel, 2002, s.596). 1891 yılında yazdığı eserde Cuinet (1891) Başkale’de iki sinagogun ve iki hahamın bulunduğunu, şehirde sinagogların ve geriye kalan tüm yapıların Ermeniler, Persler, Yahudiler ve Kürtler tarafından yapıldığını söyler (Cuinet, 1891, s.731-732). Süleyman Şanlı doktora tezinde eski Başkale sinagogunun 1946-1947 yılları arasında savaş nedeniyle askerlere iskan edilmesi dolayısıyla cemaatin bir süre ibadet edemediği aktarır (Şanlı, 2015, s.191). Bu sebeple son haham Yona Ben Rahamim Yener ve cemaatinin, Kale Yahudi mahallesinde yeni bir sinagog inşaa ettikleri bilgisi

¹⁴ Başbakanlık Osmanlı Arşivi. (BOA). HR.SYS.81/51, (M 11-03-1868).

verilir (Şanlı, 2015, s.191). Başkale'deki sinagog ile ilişkili bir diğer bilgiyi yine aynı doktora tezi kapsamında gerçekleştirilen görüşmeden edinmekteyiz (Şanlı, 2015). Buna göre katılımcı, Van'da özellikle bir Yahudi cemaatinin olmadığını ve sinagogun Başkale'de olması nedeniyle Başkale Yahudileri olarak tanındıklarını aktarır (Şanlı, 2015, s.85). Yıllar sonra Başkale'ye ziyarete gelen Yahudiler'den B.G.'nin sinagogun son hali hakkında aktardıkları şöyledir: “*Biz sinagoga 'Knişler' derdik. Halen öyle diyorlar. Sinanogu eve dönüştürmüşler. Bu kutsal yeri ev yapmışlar. Sahip çıkan olmadığı için*” (B.G., kişisel iletişim, 20 Mayıs 2023). L.G. ise sinagoglar hakkında: “*Bizim dilimiz anlamına gelen Lisban Didan dilinde Knişta deriz*” (L.G., kişisel iletişim, 5 Şubat 2024) ifadesini kullanmıştır.

Mezarlık. Alan araştırmasında Bölgede Yahudi mezarlığına ilişkin herhangi bir somut veriye ulaşılamamıştır. Geriye sadece hafızalarda kalan Yahudi Mezarlığı olarak hatırlanan yer kalmış. Yıllar sonra Başkale'yi ziyaret edenlerden B.G. mezarlık hakkında: “*Biz ölülerimizi gömerdik. Biri ayağına diğeri baş kısmına olacak şekilde iki taş bırakırdık. Orayı ziyaret ettiğimizde hiç mezar görmedik*” (B.G., kişisel iletişim, 20 Mayıs 2023) demiştir. 2019 yılında Başkale'ye giden Nesi Altaras (2019), mezarlık olarak bilinen yerin defnecilerin hedefi haline geldiğini ve burada “Yahudi Altını” arayanların açtığı derin çukurların olduğu bilgisini verir. Sadece mezarlıkların değil Knişta'nın etrafının da kazıldığı bilgisini vermiştir (Altaras, 2019)

Eğitim

Cuinet (1891) Hakkâri sancağında, ikisi Başkale biri ise Gevev kazasına bağlı Diza nahiyesi sinagoglarındaki hahamların yönetiminde olmak üzere toplam 3 tane ilkokul düzeyinde Yahudi okulunun varlığından söz eder. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü'nün verilerine göre 1905-1908 yıllarında Van Vilayetinde bulunan Hakkâri'de özel okul kapsamında 1 tane karma Musevi iptidaisi, 1913-1914 yıllarında Van'da 3 öğretmen ve 50 öğrenciden oluşan özel okul kapsamında 2 tane erkek Musevi iptidaisi bulunmaktadır (Alkan, 2000, s.156-174). Eğitim üzerine araştırma alanındaki tespitlere göre katılımcılardan Y.G. Başkale'de Yahudiliğe özgü özel bir eğitimin olmadığı bilgisini vermiştir. B.G. ise dedesinin Osmanlı döneminde Urmiye'deki dini okulda yatılı eğitim gördüğünü söylemiştir. Başkale'de lise olmadığı için okumak isteyenlerin Van ya da İstanbul'a gittiklerini, kız çocuklarının ise ilkokuldan sonra eğitimlerine devam ettirilmediklerini aktarmıştır (B.G., kişisel iletişim, 20 Mayıs 2023).

Ticaret

Literatürde 19. yüzyıl boyunca Başkale'nin ticaretin

merkezi olduğu görülmektedir. Rabbi David seyahati sırasında Başkale'ye gelmiştir. Burada her pazartesi günleri büyük bir panayır kurulduğunu söyleyen Rabbi David aynı isimli eserinde, komşu kasaba ve köylerden yaklaşık altı günlük yolculuklarla gelen tüccarların olduğunu, panayırda özellikle sebzenin bol olup çok ucuz fiyatlardan satıldığı bilgisini vermiştir (<https://books.google.com.tr>). Panayırları ve pazarları gittikçe ünlenen Başkale'yi 1869 senesinde Amerikalı Misyoner Shedd ve yardımcıları Kasho ile Sego ziyaret eder. Ziyaretlerinin amacı İncil satmak olan misyoner ekip bölgede dağılarak satış yapmaya çalışır. Shedd'in yardımcısı Sego, Başkale pazarına gelip buradaki Müslüman, Ermeni ve Yahudilere İncil satmaya çalışır (Dalyan, 2012, s.265).

Geniş yelpazede bir ticaret hacmine sahip olduğu anlaşılan Başkale şehrine gelen Millingen (1870) 1870 yılında yazdığı eserinde Başkale'nin ticari hayatına ilişkin bilgiler verir. Millingen şehirde 2000 kişilik bir Yahudi nüfusundan bahseder ve ardından bu Yahudilerin Kürtlerle perakende ticareti yaptıklarını söyler. Yahudiler, Kürtlerin köylerini ziyaret ederek ve yaz aylarında yaylaya giden Kürtlerin peşlerinden giderek ticaret yapıyorlar. İran ve Avrupa'da üretilen ürünleri; yün, halı, yağ, deri vb. ürünlerle takas ediyorlar (Millingen, 1870, s.268). Millingen'in söylediklerine bakılırsa ticarete Yahudi etkisinin büyük olduğu ve Yahudilerin o dönem seyyar ticaret de yaptıkları anlaşılmaktadır. İ.K. konu hakkında şu bilgileri aktarmıştır: “*Başkale ticari açıdan önemliydi. R.G.'nin babası, amcaları çok önemli esnaflardır. Manifaturacıydılar. Halkın parası yoktu. Onlar alışveriş yaparlardı 6 ay sonra karşılık olarak koyun getirirlerdi. R.G.'nin babası bu koyunlardan sürü oluşturur, İran'a götürür satardı. Elbette İran ticareti biraz sorunluymuştu. İran'daki esnafın bile yapması, para dahi almadan koyunların kaptırılması gibi sıkıntıları, riskleri vardı. Koyunu satanlar ödemeyi R.G.'nin babasına yapınca bu işlem tamamdı*” (İ.K., kişisel iletişim, 10 Ağustos 2023). R.G. ile gerçekleştirdiğimiz görüşmede yukarıda bahsi geçen alışveriş sisteminin barter sistemi yani parasız karşılıklı mal ticareti (değiş-tokuş) olduğunu ifade etmiştir. R.G.; ayrıca Başkale'de tüccarlık yaptıklarını, dükkanlarında bin bir çeşit eşya bulunduğunu ve bunların satışını yaptıklarını da sözlerine eklemiştir. Barter sistemi: “*Satın alma işlemi gerçekleşen malın ya da hizmetin ödemesinin uygun koşullar oluştuğu zaman alıcı kimse tarafından mal veya hizmet olarak ödendiği sistemdir*” (Tekin, 1999, s.152). B.G. ile görüşmemizde: “*Bizim işimiz hayvandı. İlkbaharda alır kışa doğru satardık. Beslemezdik. Yünlerini toplardık. O dönem Van'da bir Yahudi aile vardı. Moşe Kutlar. Tek haneydi ama tanınmış birisiydi*” (B.G., kişisel iletişim, 20 Mayıs 2023) yanıtı alınmıştır. Ayrıca Başkale'nin ticari

yönden işlek bir merkez konumunda olmasının sebebi; sınır bölgesinde bulunması dolayısıyla yaşanan insani hareketliliklerden doğrudan etkilenmesidir.

Meslekler

Geçmişte Başkale ticaretinde önemli rol oynayan Yahudiler, şehirde esnaf olarak tanınırlar. Geniş yelpazede ticaretle uğraştıklarını ifade eden R.G. şehirdeki Yahudilerin meslekleri hakkında şunları söylemiştir: “Hayvancılık ve manifaturacılık yapardık. Kasabanın ihtiyacı olan her şeyi biz satardık. Hayvan tuzundan iğne ipliğe her şey. Birkaç terzi vardı. Tekel bayisi vardı. Demirci vardı. Çiftçilik yoktu. Benim dayım şofördü. Pikabıyla eşyaları kasabadan köye taşırdı. Başka da yoktu” (R.G., kişisel iletişim, 11 Mayıs 2023). Ermeni Siranuş Simoni Tütüncüyan 1906 yılına dair hatırasında, babasının Van’da olan dükkânına Başkale’den gelip mal alan Yahudilerden bahseder (akt. Svazlian, 2013, s.200). Ayrıca Avram Galante (1985), çeşitli hükümet dairelerinde çalışanların bilgisini paylaşır. Buna göre; Chelomo Nouriel meclis-i idare, Isaac Sefenya belediye ve mahkeme üyesi, Sefenya Joseph polis memuru, Elie Hizkia ve Moise Hizkia ise jandarma olarak görev yapmaktadırlar (Galante, 1985, s.292).

Mimari

20. yüzyılın ilk yarısında Başkale’ye gelen seyyahlardan Sykes (1915, s.424), şehir hakkında “çamurdan bir kasaba” ifadesini kullanmıştır. Başkale Yahudi’si B.G., mimari ve ev planı hakkında: “Evlər kerpiçti. Salon vardı. Salona misafir odası derlerdi. Buraya ancak misafir gelince girerdik. Yatak odaları, mutfak ve banyo vardı. Tuvalet evin dışındaydı. Dışarıda tandır evi bulunurdu. Evler, sinagogun etrafındaydı. Oraya Yahudi Mahallesi derlerdi” (B.G., kişisel iletişim, 20 Mayıs 2023) şeklinde bilgi vermiştir. Mimaride kullanılan malzeme ve ev planı üzerine verilen tarifin, günümüz kırsal yerleşkelerinde kullanılmaya devam ettiği bilinmektedir. O dönemden farklı olarak kerpiç yapı yerini betona bırakmış olup tuvalet ev planı içine dâhil edilmiştir. Tandır evi ise halen dışarıda bulunmaktadır. Misafir odasının misafirlere özgü kullanımı gibi ev bölümüne anlam yüklenmesi durumuna günümüzde de rastlamaktayız.

Giyim-Kuşam

Vital Cuinet (1891) Van bölgesindeki Yahudileri anlatırken onların görünüşlerinin de tıpkı diğer halklar gibi olduğunu, özel bir şeyin olmadığını, görünüş itibarıyla tek farkın şakaklarından aşağı sarkıttıkları iki uzun saç buklesi olduğunu aktarır (Cuinet, 1891, s.654). Kırıcı’nın (2003, s.99) aktardığına göre 1943 yılında bölgeye giden Nazmi Sevgen Başkale’deki Yahudilerin giyim konusunda bölge halklarından hiçbir farklarının olmadığını söyler. Başkale Yahudileri B.G. ve R.G.’nin

konu hakkında aktardıkları ise şöyledir: “Herkes kravat ve fötr şapka takardı. Müslümanlar da bu şekilde giyinirdi. Her gün sakal tıraşı olurlardı. Babalarımızın köstekli saati vardı. Kızlar evleninceye kadar eşarp takmazdı. Ama söz kestiği gün eşarp takardı. Köylerde bile çarşaf yoktu. Köylü kadınlar fistan giyerdi. Çarşaf sonradan çıktı” (B.G., kişisel iletişim, 20 Mayıs 2023). “Kadınlar yöreye uygun giyinirdi. Çarşaf kullanmazlardı ama eşarp takarlardı. Erkekler ise şalvar vb. giymezdi. Pantolon, gömlek ceket giyerlerdi” (R.G., kişisel iletişim, 11 Mayıs 2023).

Cuinet ve Kırıcı’nın verilerinde Başkale halkının giyim konusundaki benzerlikleri ile katılımcılardan edinilen bilgiler birbirini destekler nitelikte olup, dönem itibarıyla Başkale’de Yahudilerin modern bir giyimleri olduğu anlaşılmaktadır. Van şehir merkezindeki Yahudi giyimi üzerine İ.K. da: “Bölge halkıyla bir fark yoktu. Türban yoktu eşarp vardı. Vanlılar çok becerikliydi. O beyaz tülbenin etrafını hep işlerlerdi” (İ.K., kişisel iletişim, 10 Ağustos 2023) şeklinde geçmişi tasvir etmiştir. Verilere göre dönem itibarıyla bölgede yaşayan Yahudi, Kürt ve Türklerin giyim kuşam konusunda birbirlerine benzedikleri, erkeklerin; pantolon, gömlek, ceket vb. kadınların ise çarşafı olmayıp fistan adı verilen yöresel kıyafetleri kullandıkları anlaşılmaktadır.

Yemek kültürü

Başkale’deki yemekler ve mutfak kültürü üzerine, alandan elde ettiğimiz bilgiler şu cümleyle özetlenebilir: Her şey aynıydı, aynı şeyleri yiyecektik. Bu ifadeden, bölgede yaşayan farklı etnik toplulukların ortak/benzer yeme-içme kültürüne sahip olduğu anlaşılmaktadır. Bölge Yahudilerinden R.G. yeme-içmeyle ilgili inanış ve uygulamalarını: “Yediğimiz her şey aynıydı. Yağlı ve etli yemekler yerdik. Sebze yi bulamazdık ki yiyecek. Sonbahara doğru dana keserdik kavurma yapardık. Koşer yemeği. Koşer helal gıda demektir. Biz halen Müslüman kesimi olan kasaplardan yememeye çalışırız. Bıçak bir gider bir gelir üçüncü olursa bize haram olur. Çünkü hayvan ezizet çekiyor. Biz hayvanın alt tarafını yemeyiz. Yemeyiz çünkü çok fazla sinir var. Şunu söyleyeyim koşerlik tamamen vücuda faydası olan bir kavramdır. Vücudu rahatsız eden şeylerden kaçınmın diye. Ayrıca süt ve süt ürünlerini tüketirsen et yemek için 6 saat beklemen lazım. Çünkü hayvanın aynı anda etini ve sütünü tüketemezsin” (R.G., kişisel iletişim, 11 Mayıs 2023) şeklinde dile getirmiştir. Helal, uygun anlamlarına gelen koşer kavramı Yahudilikte dine uygun bir şekilde hazırlanan yiyeceklerin geneline verilen addır (Besalel, 2001, s.313). B.G.’nin konu hakkında aktardığı ise şöyledir: “Habam Yunus Yener ben doğduğum sene ölmüş. Et kesimini onlar yapardı” (B.G., kişisel iletişim, 20 Mayıs 2023).

Dönem itibarıyla Van merkezde yaşayan İ.K. yemek kültürü hakkında şunları aktarmıştır: “Tandır ekmeği ve

otlu peynir vardı. Başkale ve Van'a has şifte yapılırdı. Et ve bulgurla dövülerek özellikle şabat günleri yapılırdı. Eti taş ile öğütürdük. Soğan eklenince dövülen etle şifte yapılırdı. Et olmadığı zaman annem Van Gölü'nden çıkan balıkla yapardı, hatırlıyorum. Balık, bulgur ve soğan ile balık şiftesi olurdu" (İ.K., kişisel iletişim, 10 Ağustos 2023). Başkale Yahudi mutfağı hakkında -bu mutfağın yemeklerini bilen ve yapan neredeyse son kişilerden olan- L.G., öncelikle Arami mutfağı olarak tanımladığı bu mutfağın unutulup yok olması endişesini taşıdığını ifade ederek, gelecek nesillerin bu kültüre sahip çıkmaları gerektiğini belirtmiştir (L.G., kişisel iletişim, 5 Şubat 2024).

Yahudilerin bölgeden göç etme sebepleri

Başkale Yahudileri gerek sınır bölgesinde yaşamaları gerekse de ticaret ile uğraşmaları dolayısıyla sürekli hareketlilik içinde olmuşlardır. Sınır ötesi ticari faaliyetler bu hareketliliğin başlıca unsuru konumunda olmuştur. Durum her ne kadar böyle olsa da ticaretin, tek başına toplu göçlerin sebebi olması zayıf bir ihtimaldir. Göçler çeşitli sebeplere bağlı olarak meydana gelir. Başkale Yahudileri özelinde konuya bakacak olursak 20. yüzyılın ilk yarısında göçü tetikleyen unsurlar olarak; ekonomi, güvenlik ihtiyacı ve çevreden kaynaklı sebepler aklı ilk gelenlerden olacaktır. Öyle ki alandan elde ettiğimiz bilgiler ve bölge Yahudileriyle gerçekleşen görüşmelerde, göçün sebepleri olarak belirtilenlerin, çoğunlukla bu üç unsur etrafında şekillendiğini söyleyebiliriz. Jeni Özel ve Kasuto'nun yazdıkları kitap bölümünde; Başkale Yahudilerinin 1914 yılında ilan edilen seferberlik dolayısıyla Irak ve Gürcistan'a gitmek zorunda kaldıklarını ve Irak'a gidenlerin yolda kalıp açlıktan çarıklarını kaynatıp yemeyi düşünecek kadar kötü durumda olduklarından bahseder. Savaş bittiğinde bu Yahudilerin bulunup Başkale'ye getirildiklerini, bir kısmının buradan İstanbul ve Adana'ya göç ettiğini aktarır (Özel ve Kasuto, 2016, s.246). Benzer şekilde, 1. Dünya savaşı sırasında Rumlar tarafından Tiflis'e sürülen Başkale ve Gever Yahudilerinden kadın, erkek ve çocuklardan oluşan 100'e yakın kişinin memleketlerine dönmek için pasaportlarının vize edilmesi talepleri reddedilmiştir.¹⁵ Alanda yaptığımız bir görüşmede katılımcı, göçün sebebini, "çevreden diğer insanlar Yahudilerin mallarını yediler ve paralarını vermediler" şeklinde yorumlamıştır (K., kişisel iletişim, 10 Eylül 2023).

Ayrıca; Başkale Yahudisi B.G. göçün bir başka yönüne dikkat çekerek şunları aktarmıştır: "Bizde bir cenazeyi kaldırmak için en az 10-15 kişi olması gerekir. Çok iyi hatırlıyorum o zamanlar kimse yoktu. Biz 8-9 yaşlardaydık. O yaşta Başkale Hastanesinin önünden taş

taşırdık mezarlara. Ondan sonra oturup karar verdiler. Biz ölümüze bile artık kaldıramıyoruz. Düzgün gömemiyorsak bura bizim için bitti artık" (B.G., kişisel iletişim, 20 Mayıs 2023). Bir diğer katılımcı R.G. ise konu hakkında apayrı bir gerekçe belirtmiştir: "1948 yılında İsrail kurulunca dünyanın her yerinden olduğu gibi Başkale'deki az gelirli aileler de İsrail'e göç etti. Geriye zengin 10-15 hane kaldı. Dinimiz gereği birbirimizden kız alıp veriyoruz. Hane sayısı azalınca bu çember de daraldı. Ayrıca bizimkilerin göç etmelerindeki bir diğer sebep o dönem kullanımı yaygınlaşmaya başlayan esrar ve eroini. Bizimkiler gençlerin, buna bulaşmasını engellemek için okusunlar diye İstanbul'a gönderiyor" (R.G., kişisel iletişim, 11 Mayıs 2023). Katılımcılardan İ.K. da konu hakkında münferit bir olayı dile getirmiştir: "1962'de Başkale'de algı değişmeye başlıyordu. Bir gavuru alıp Müslüman yaparsan cennetin kapıları açılıyordu. Topal bir kızımız vardı. 15-16 yaşlarında. O kız kaçırıp Müslüman yaptılar. Uzun bir müddet kız anne ve babasına göstermediler. Bu her şeyin mibenk taşı oldu. Herkesin kız var insanlar korkmaya başladı. Kimileri İstanbul'a kimileri İsrail'e gitti. Yavaş yavaş gitmediler çok hızlı bir şekilde gittiler. Bir yılda boşalttılar" (İ.K., kişisel iletişim, 10 Ağustos 2023). L.G. ise yaşanan göçlerin; çağın şartlarına uyum sağlama, eğitim olanaklarının yetersizliği ve ticari sebeplerden kaynaklandığını aktarmıştır (L.G., kişisel iletişim, 5 Şubat 2024).

Elde edilen bilgilerden anlaşılacağı üzere göçleri tetikleyen başlıca unsurlar; güvenlik ihtiyacı, ekonomik kaygılar ve çevre şartları olmuştur. Göç sebeplerinin de birbirlerini etkiledikleri anlaşılmaktadır. Örneğin nüfusun azalmasına bağlı olarak hane sayısındaki azalmalar cemaatin toplanmasını güçleştirmiş ve dinin gerektirdiği evliliklerin uygulanabilirliğini sınırlandırmıştır. İsrail'e göç eden Van Yahudilerinin öncelikli olarak İstanbul'da bir sinagogda barındırıldıklarına dair gazete haberinde, Van Yahudilerinin kökeni, dini ve konuştukları dil hakkında da bilgiler verilmektedir. Yahudilerin göç sebepleri arasında bulunan Yahudi bir kız çocuğunun kaçırılması hadisesi dönemin Kanada gazetesinde¹⁶ de yer edinmiştir. Gazete haberine göre Haham Sasson Yener'in kızı kaçırılmış ve bunun üzerine Yener ailesi İstanbul'a gitmiştir. Kalan Yahudiler de mülklerini satarak Yener ailesi gibi şehirden ayrılmaya başlamışlardır.

Tüm verilere bakılınca Yahudilerin şehirden göç etme sebepleri şu şekilde sıralanabilir:

- 1-Seferberlik sonrası yaşanan güvensizlik ortamı,
- 2-İsrail devletinin kurulması,

¹⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. (BCA). Yer:30-18-1-1, Fon:5-16-1, 1922.

¹⁶ The Canadian Jewish News (CJN). (30/11/1962). *Bashkale Jews Leave Town*.11

3-Şehirde yayılmaya başlayan esrar, afyon gibi uyuşturucu maddelerden gençlerin uzak tutulması istenci,

4-Bölgede Yahudi bir kız çocuğunun kaçırılması,

5-Bölgedeki eğitim olanaklarının yetersizliği,

6-Ticari sebepler,

7-Nüfusun azalmasına bağlı olarak kalan az sayıda Yahudi ailenin dini vebeleri yerine getirmekte nicelik olarak zorluk çekmesi.

Belirtilen sebeplere bağlı olarak 20. yüzyılın ilk yarısı itibariyle bölgedeki Yahudi nüfusu gittikçe azalmaya başlamıştır. B.G., Van'dan ayrılan Yahudi ailelerin bir kısmının Adana, Samsun ve Diyarbakır illerine gittiklerini, bir süre sonra buralardan da ayrılıp İstanbul'a yerleştiklerini aktarmıştır (B.G., kişisel iletişim, 20 Mayıs 2023). 1969 yılında kalan son Yahudi aile olan Gezer ailesinin de göç etmesiyle Van'da Yahudi nüfus kalmamıştır.

Sonuç

Bu çalışma Van ili Başkale ilçesinde uzunca bir dönem yaşamış olan Yahudilerin bu bölgeye nereden ve ne zamangeldikleri ve buradaki sosyo-kültürel yaşamlarının nasıl olduğu üzerinedir. Tarihleri boyunca Yahudiler sürekli sürgün ve göçlere maruz kalmışlardır. Bilinen ilk sürgün M.Ö. 8. yüzyılda gerçekleşen Asur sürgünüdür. Yahudiler Asur sürgünü ile Mezopotamya ve Babil topraklarına sürülmüşlerdir. İkinci büyük sürgün ise M.Ö. 6. yüzyılda gerçekleşen Babil sürgünüdür. Babil sürgünü ile Yahudiler Babil topraklarına yerleştirilmiştir. Pers kralı Kyros tarafından Yahudilere dönüş izni verilmesine rağmen tamamı dönmemiş Babil topraklarında yaşamaya devam etmişlerdir. M.Ö. 1. yüzyılda Ermeni kralı Tigranes yaptığı savaş neticesinde esir aldığı Yahudileri Van şehrine yerleştirmiştir. Bu olay Yahudilerin Van şehrindeki bilinen ilk iskânıdır. M.S.4. yüzyıla gelindiğinde ise Sasani kralının Ermenistan seferi sonucu sadece Van şehrinde yaşayan 18 bin Yahudi haneyi İran topraklarına sürmesi, Van'da Yahudi nüfusun büyüklüğünü açıklamak için yeterlidir. Sürgünler ve savaşlarla Yahudiler; Mezopotamya, Irak ve İran topraklarında yeni yaşamlar inşa etmişlerdir.

Yahudilerin Başkale'deki sosyo-kültürel yaşamlarına ilişkin bilgilere en erken 19. yüzyılda rastlanmaktadır. Başkale Yahudileri, çoğu yerleşim biriminde Müslümanlar ile etkileşim içinde olmuşlardır. Dolayısıyla zamanla farklılıklardan çok benzer yönler artmıştır. Başkale Yahudi topluluğuna ilişkin resmi kayıtlarda sistematik ve düzenli nüfus verileri bulunmamaktadır. Mevcut nüfus verileri seyyah notları, diplomatik belgeler ve arşiv kayıtlarında yer almakta olup 20.

yüzyılın ilk yarısı itibariyle gittikçe azalan bir görüntü arz eder. Başkale Yahudileri; Kuzey Irak, Urmiye Gölü ve Van Gölü üçgeninde yaşamış Yahudi cemaatlerinden biridir. Yaşanan kültürel etkileşimlerle Kürtçe ve Türkçe de konuşan bu topluluğun dili Aramicenin doğu lehçelerinden olup, kendileri bu dili '*Lisban Didan*' olarak tanımlamaktadırlar. Özellikle halen Aramicenin kuzeydoğu lehçesini konuşmaya devam etmeleri bu cemaatlerin, ortak bir tarihsel geçmişlerinin olduğunun göstergesi olup köken itibariyle Aramicenin yaygın olarak kullanıldığı Mezopotamya ve Babil topraklarıyla olan ilişkisine işaret etmektedir. Başkale Yahudilerinde hane içinde baba figürü otorite sahibi olup kalabalık ve geniş ailelerden oluşmakta ve tek eşli evlilikler yaygın durumdaydı. Geçiş ritüellerinin ilki olan doğum, profesyonel olmayan ebeler tarafından evlerde gerçekleştirilmiş olup bölgede tüm halklarca ortak bir sürece sahiptir. Bebek ölümleriyle başa çıkmanın bir yolu olarak gelişen, '*kurduñ ağzından geçirme*' ritüeli bölge Yahudileri tarafından uygulanan bir gelenektir. Doğan çocuğun cinsiyeti erkek ise babaya bu müjdeyi verene altın verilirken, kız çocuğu doğması durumunda '*şesşe*' adı verilen eğlenceler yapılmaktaydı. Doğum dâhil sekizinci gün gerçekleşen sünnet ve Yahudiliğe özgü ergenliğe geçiş törenleri, Başkale Yahudileri tarafından özenle uygulanmıştır.

Dini sebeplerden dolayı endogamik evlilikler yapan Başkale Yahudi topluluğunda evlilik süreci bölgece benzer özelliklere sahiptir. Ebeveynler tarafından eş seçiminin yapıldığı görücü usulü evlilikler yaygındır. Bununla beraber yaşanan etkileşimler sebebiyle az da olsa beşik kertmesi de yaşanmıştır. Aile büyükleri kız istemeye yanlarında bir çuval şekerle gider, söz kesilir ve tarih belirlenir. Günümüzde de yaygın olarak bölgedeki diğer toplumsal gruplarca da dikkat edilen iki bayram arası düğün yapmama geleneği o dönemler için de geçerliydi. Aynı şekilde Şabat gününde de düğün yapılmazdı. Başkale Yahudileri için ölen bir kişinin ilk gün defnedilmesi oldukça önemliydi. Defin işlemi ardında yaklaşık 4 hafta süren yas süreci başlardı. İlk hafta tam yas halinde geçerken kalan son haftalarda normalleşme başlardı.

Bölgede yaşayanlar giyim konusunda birbirlerine benzemekteydi. Erkekler pantolon, ceket, gömlek, fötr şapka kullanırdı. Yahudi kadınları ise çarşaf kullanmaz sadece dışarı çıkacakları zaman eşarp takardı. Bölgenin Kürt kadınları, fistan adı verilen geleneksel kıyafetler giydikleri için, toplum içinde kadınların ayırt ediciliği daha fazlaydı. Başkale Arami/Yahudi mutfağı olarak bilinen çok çeşitli ve zengin bir mutfak kültürüne sahip Yahudiler, bölgede yaşadıkları etkileşimlerle Arami mutfağına has yemeklerin yanında günümüzde Van bölgesinde yaygın olarak yapılmaya devam eden

yemekleri de kendi mutfak kültürüne dâhil etmiştir.

Dindar bir topluluk olan Başkale Yahudileri dini vecibelerini yerine getirirken, bayramları kutlarken ve Şabat günü ritüellerini yerine getirirken herhangi bir engelle karşılaşmamışlardır. Bu durum, Başkale’de hoşgörülle inşa edilmiş ortak bir yaşam kültürünün olduğunun göstergesidir. Sinagog, *Lisban Didan* dilinde ‘*kništa*’ olarak ifade edilmektedir. Tarih boyunca Başkale’de biri eski olmak üzere iki sinagog yapılmıştır. Eskisinin zarar görmesi üzerine son haham ve Yahudi cemaati tarafından Yahudi mahallesinde inşa edilen yeni sinagog, günümüzde eve dönüştürülmüştür. Bölgedeki diğer toplumsal gruplar gibi Yahudi topluluğu da mezarlarına, baş ve ayak kısmına denk gelecek şekilde iki adet taş yerleştirmiştir. Bu sebeple günümüzde Başkale’de Yahudi mezarlarına ilişkin somut bulgulara ulaşamamıştır.

Arşiv kayıtlarında, Başkale’de 1905-1914 yılları arasında toplam 3 adet Musevi iptidaisi olduğü bilgisine rağmen, katılımcılar bölgede Yahudiliğe özgü eğitim veren bir kurumun geçmişte bulunmadığını ifade etmiştir. Dini eğitim almak için Urmiye şehrine gidilmiş, ilkokulu Başkale’de okuyanlar ise lise için şehir dışına çıkmışlardır.

İran sınırında bulunan Başkale’de, sınır ötesi (Türkiye-İran sınırı) akrabalık ilişkileri her kesim için mevcuttu. Gerek akrabalık ilişkileri gerekse de ticari faaliyetler sebebiyle bölgede insan hareketliliği yoğun olarak yaşanmıştır. Ticaret hacminin dönem itibariyle büyük olması, Başkale Yahudilerinin ticarete nüfuz sahibi olmalarını sağlamıştır. Manifaturacılık ve hayvancılıkla uğraşan Yahudiler, *barter* (değiş-tokuş) sistemini yaygın bir şekilde kullanmışlardır.

Bölgede yaşayan Yahudiler; seferberlik sonrası oluşan güvensizlik ortamı ve 1948 yılında İsrail devletinin kurulmasıyla Başkale’den göç etmeye başlamışlardır. Eğitim imkânlarının yetersizliği ve ticari sebeplerin de yarattığı göçler neticesinde nicelik olarak nüfusun azalmasına bağlı olarak dini gereklilikleri uygulamada yaşanan yetersizlik göçlerin diğer sebeplerini oluşturmaktadır. Münferit olarak bölgede yaşayan Yahudi bir kız çocuğunun Müslümanlar tarafından kaçırılması şeklinde rivayet edilen olay, yaşanan göçleri hızlandırmıştır. Başkale’den ayrılan Yahudiler başta İstanbul olmak üzere Adana, Samsun ve Diyarbakır’a gitmiş, ardından da bu illerden ayrılarak İstanbul’a yerleşmişlerdir.

Kaynakça

Akıncı, R. E. (2019). Antropoloji ve din. R. E. Akıncı (Dü.) içinde, *Bizgi Şekillendiren Kültür Sosyal ve Kültürel Antropolojiye Giriş* (s. 307-340). Nobel Yayıncılık.

Alkan, M. Ö. (2000, Kasım). Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Modernleşme Sürecinde Eğitim İstatistikleri (1839-1924), *Tarihi İstatistikler Dizisi*, Cilt 6. Ankara: Devlet İstatistik Enstitüsü Matbaası.

Altaras, N. (2019). Başkale’de Yahudi Mirasının Durumu. <https://www.avlaremaz.com/2019/08/21/baskalede-yahudi-mirasinin-durumu-nesi-altaras/>

Altaras, N. (2023). The Jews of Van-Urmiya: Remembering Borderland Migrations (1914-18). *Jewish Social Studies: History, Culture, Society*. 28(1), 79-115. doi:10.2979/jewisocistud.28.1.04

Arçın, Ş. A. (2016). İsrail ve Yahuda Krallıkları Tarihi. Ay Işığı Kitapları

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi. (BCA). *Yer: 30-18-1-1, Fon:5-16-1, 08/05/1922.*

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. (BOA). HR.SYS., 81/51, (M 11-03-1868).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. (BOA). Y.EE.132/13, (26-04-1314).

Başbakanlık Osmanlı Arşivi. (BOA). Y.PRK.AZN. 4/16, (29-05-1307).

Besalel, Y. (2001). *Yahudilik Ansiklopedisi* (Cilt 1). İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basım ve Yayın A.Ş.

Besalel, Y. (2002). *Yahudilik Ansiklopedisi, Cilt:3 (S-Z)*. İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basım ve Yayın A.Ş.

Besalel, Y. (2021). *Yahudilik: Tarihçesi, Ritüeller, Türk Yahudileri, Holokost, Antisemitizm, Sık Sorulan Sorular...* İstanbul: Gözlem Gazetecilik Basım Yayın A.Ş.

Bingöl, Ş. (2018). XIX. yüzyılın ikinci yarısında Van. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yakınçağ Tarihi) Anabilim Dalı. Ankara.

Buzand’s, P. (1985). History of the Armenians. (R. Bedrosian, Çev.). New York: Sources of the Armenian Tradition. https://archive.org/details/HistoryOfTheArmeniansByPawstosBuzand_569/mode/1up?view=theater (Erişim Tarihi 01.03.2024).

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi. (1986). Aramca. 2. İstanbul: Milliyet Gazetecilik A.Ş.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi. (1986). Evlenme. İstanbul: Milliyet Gazetecilik A.Ş.

- Coghill, E. (1999). The verbal system of North-Eastern Neo-Aramaic. [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Faculty of Oriental Studies, University of Cambridge.
- Coghill, E. (2014). Differential object marking in Neo-Aramaic. *Linguistics*, 52(2), 335-364.
- Cuinet, V. (1891). *La Turquie d'Asie Geographie Administrative Statistique Descriptive et Raisonnee de Chaque Province de l'Asie Mineure* (Cilt 2). Paris: Ernest Leroux. <https://archive.org/details/1890AnadoluNfusuVitalCuinet-2/mode/2up> (Erişim Tarihi: 01.01.2024).
- Dalyan, M. G. (2012). *XIX. Yüzyılda Amerikalı Misyonerlerin Hakkari Günlüğü 1830-1870*. Ankara: Öncü Kitap.
- Galante, A. (1985). *Histoire des Juifs de Turquie* (Cilt 4). İstanbul: Isis Yayıncılık.
- Garbell, I. (1965). *The Jewish Neo-Aramaic Dialect of Persian Azerbaijan*. London-Hague-Paris: Mouton.
- Hillel, D. D. (1832). *The Travels of Rabbi David D'Beth Hillel from Jerusalem Through Arabia, Koordistan, Part of Persia and India to Madras*. Madras: Printed for the Author. https://books.google.com.tr/books?id=j5NeAAAAcAAJ&printsec=frontcover&hl=tr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Erişim Tarihi: 28.12.2023).
- Hovannisian, R. G. (2016). Tarihi Kentler ve Ermeniler Van: Ermeni Van/ Vasburagan. İstanbul: Aras Yayıncılık
- Kalin, L. M. (2014). *Aspect and Argument Licensing in Neo-Aramaic. Doctor of Philosophy in Linguistics*. Los Angeles: University of California.
- Karpat, K. H. (2010). *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*. (B. Tırnakçı, Çev.) İstanbul: Timaş Yayınları.
- Khan, G. (2019). The Neo-Aramaic Sialects of Eastern Anatolia and Northwestern İnan. G. Haig, ve G. Khan (Dü) içinde, *The Languages and Linguistics of Western Asia: An Areal Perspective* (s. 190-236). Berlin/ Boston: De Gruyter Mouton.
- Khorene, M. D. (1869). *Histoire d'Armenie Auteur du V siecle* (Cilt 2). (M. Szwajcer, Dü.) <https://archive.org/details/eKhoreneAuteurDuVSiecleHistoireDarmenieVol.2> (Erişim Tarihi :25.12.2023).
- Kılıç, O. (2012). Van. TDV İslam Ansiklopedisi (42), 505-506, <https://islamansiklopedisi.org.tr/van> (Erişim Tarihi: 24.11.2023)
- Kırıcı, B. (2003). *Başkale*. Van: İstanbul Matbaa.
- Kutsal Kitap* (2022). Kitabı Mukaddes Şirketi, Yeni Yaşam Yayınları.
- Langlois, V. (1869). *Des Historiens Anciens et Modernes de L'armenie* (Cilt 2). Paris: Librairie de firmin Didot Freres. https://books.google.com.tr/ks?id=J&printsec=frontcover&hl=fr&source=gbs_ge_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (Erişim Tarihi: 27.12.2023).
- Lynch, H. F. (1901). *Armenia: Travels and Studies The Turkish Province* (Cilt 2). London: Paternoster Row. <https://archive.org/details/armeniatravelst02lync> (Erişim Tarihi: 02.01.2024).
- MacDonald, W. (2004). *Kutsal Kitap Yorumu Eski Antlaşma Serisi* (Cilt 1). İstanbul: Yeni Yaşam Yayınları.
- McCarthy, J. (1983). *Muslims and Minorities*. New York: New York University Press.
- McCarthy, J., Arslan, E., Taşkiran, C., ve Turan, Ö. (2006). *The Armenian Rebellion at Van*. (M. H. Yavuz, Dü.) Salt Lake: The Universty of Utah Press.
- Millingen, F. (1870). *Wild Life Among the Koords*. London: Hurst and Blackett Publishers. <https://archive.org/details/wildlifeamongko00millgoog> (Erişim Tarihi: 01.01.2024).
- Negev, A., ve Gibson, S. (2001). *Archaeological Encyclopedia of the Holy Land*. New york and London: Continuum.
- Nikitin, B. (1991). Kürtler: Sosyolojik ve Tarihi İnceleme. 1-2. (H. Demirhan, & C. Süreyya, Çev.) İstanbul: Deng Yayınları.
- Önal, S. (2003). *Sadettin Paşa'nın Anıları: Ermeni-Kürt Olayları (Van, 1896)*. İstanbul: Remzi Kitapevi.
- Özel , J., ve Kasuto, D. I. (2016). Lişan Didan ve Van Yahudileri. R. N. Bali içinde, *Türkiye'deki Yahudi Topluluklarından Geriye Kalanlar* (s. 285). İstanbul: Libra Kitapçılık ve Yayıncılık.
- Paşa, S. S. (2015). Van Tarihi ve Kürtler, (S. Büyükkarcı, Çev.) İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- Salvini, M. (2006). *Urartu Tarihi ve Kültürü*. (B. Aksoy, Çev.) İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yayınları.
- Sevin, V., Özfirat, A., ve Kavaklı, E. (1999). Van-Karagündüz Höyüğü Kazıları (1997 Yılı Çalışmaları). Belleten, 63(238), s. 847-868. doi:10.37879/belleten.1999.847

- Svazlian, V. (2013). Ermeni Soykırımı. Hayatta Kalan Görgü Tanıklarının Anlattıkları. *Ermenistan Cumhuriyeti Ulusal Bilimler Akademisi Ermeni Soykırımı Müze-Enstitü ve Arkeoloji ve Etnografya Enstitüleri*, 1064+ Harita. (T. T. Voğormiyacıyan, ve P. Çavikyan, Çev.) İstanbul: Belge Yayınları.
- Sykes, M. (1915). *The Caliphs' Last Heritage: A Short History of the Turkish Empire*. Toronto: The Macmillan Co. of Canada LTD. <https://archive.org/details/39020025220453-the-caliphslasth/page/n7/mode/2up> (Erişim Tarihi: 03.01.2024).
- Şanlı, S. (2015). Culture, migration, and memory of Eastern Jews of Turkey. [Yayımlanmamış doktora tezi]. Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antropoloji Anabilim Dalı. İstanbul.
- The Canadian Jewish News (CJN). (30/11/1962). *Bashkale Jews Leave Town*.11. <https://newspapers.lib.sfu.ca/cjn2-42406/page-11>. (Erişim Tarihi:05.02.2024)
- Tekin, A. (1999). Yeni bir finansman ve pazarlama tekniği: barter (finansal takas). *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 1(3), s. 151-156.
- Texier, C. (1852). *Description de l' Armenie la Perse et la Mesopotamie Deuxieme Partie*. Paris: Imprimeurs de l' Institut de France.
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. (1964). 13 Ekim 1960 Genel Nüfus Sayımı, No:452. Ankara.
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü. (1969). 24 Ekim 1965 Genel Nüfus Sayımı Nüfusun Sosyal ve Ekonomik Nitelikleri, No:568. Ankara.
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Direktörlüğü. (1937). 20 İlkteşrin (Ekim) 1935 Genel Nüfus Sayımı, Cilt:60, Neşriyat No:75. Ankara.
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (1950). 21 Ekim 1945 Genel Nüfus Sayımı, Cilt:65, No:286. Ankara.
- Türkiye Cumhuriyeti Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü. (1961). 23 Ekim 1955 Genel Nüfus Sayımı, Cilt:67, No:339. İstanbul.
- Türkiye Cumhuriyeti Başvekâlet İstatistik Umum Müdürlüğü. (1929). 28 Teşrin-i evvel (Ekim) 1927 Umumi Nüfus Tahriiri, Fasikül 1. Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H. (2016). Osmanlı Tarihi (Cilt 2). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Ünal, A. (2016). Yahudi Düğün Gelenekleri . *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 5(2), s. 225-241.
- Widengren, G. (tarih yok). Asoristan. *Encyclopaedia Iranica*, 2(8), 785-786. <https://iranicaonline.org/articles/asoristan> (Erişim Tarihi: 02.01.2024).

2024. Telif hakları yazar(lar)a aittir.

Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası (CC BY-NC 4.0) lisansının hüküm ve şartları altında yayımlanan açık erişimli bir makedir.